

ЮВІЛЕЇ

УДК 94 (477)

Наталія Самохіна

«ТАМ Я МАВ ВИДАТНИЙ УСПІХ, УСПІХ НЕ ТІЛЬКИ АРТИСТИЧНИЙ, АЛЕ І НАЦІОНАЛЬНО СВІДОМИЙ...»

(До 175-річчя від дня народження М.В. Лисенка)

Дана стаття розкриває тему концертної діяльності видатного українського композитора та музиканта М. В. Лисенка в Чернігові, підкреслюється його важлива роль у формуванні національної самосвідомості. Простежуються творчі та дружні взаємовідносини М. В. Лисенка з відомими українськими письменниками та громадськими діячами, які проживали в Чернігові в кінці XIX та на початку XX століття.

Ключові слова: композитор, музика, концертна діяльність, чернігівська інтелігенція, рецензії.

«Там я мав видатний успіх, успіх не тільки артистичний, але і національно свідомий...» – такими словами згадував Микола Віталійович Лисенко свій перший концерт у Чернігові, хоча так само можна охарактеризувати всі подальші зустрічі композитора з шанувальниками його творчості.

Перше знайомство М. Лисенка з чернігівцями припадає на початок квітня 1877 року. Він прийняв запрошення місцевої громади дати концерт на користь нещодавно відкритої бібліотеки. Захід мав настільки гучний розголос, що сколихнув культурне життя губернського центру. З цього приводу сам маестро згадував: «Весь інтелігентний Чернігов брал участие (да какое!) в грандиозном чествовании меня».¹ Виступ знаного музиканта відбувся завдяки клопотанню відомого чернігівського художника та громадського діяча Івана Григоровича Рашевського (1849–1921). За спогадами Софії Федорівни Русової (1856–1940), це був «губернаторський урядовець, але разом із тим артист у повному розумінні цього слова: сам видатний маляр, він любив також музику і добре розумівся на ній... Він сам так любив усе, що зв'язане з мистецтвом, з історією, поезією»². У його затишній оселі часто збиралися місцеві та приїжджі музиканти. Відгукнувся на запрошення і Микола Лисенко.

Того вечора Микола Віталійович грав з особливим натхненням, і там же познайомився з вісімнадцятирічною шанувальницею Ольгою Липською (1860–1900), донькою відставного полковника, за походженням поляка, який одружився з місцевою чернігівською дворянкою. Ця дівчина, як згадував композитор, «брюнетка с темными, живыми, искристыми глазами...»³ мала гарні музичні здібності і мріяла стати піаністкою. Микола Віталійович погодився давати їй уроки, узгодивши з батьками переїзд дівчини до Києва. Вона жила в родині М. Лисенка, який писав: «Мы занимались и очень успешно, она очень мило играла, гуляла, читали... тут любовь наша свела друг с другом»⁴.

1878 року О. Липська стала невинчаною дружиною Миколи Віталійовича, хоча офіційно десятирічний шлюб з Ольгою Олександрівною О'Коннор (1850–1930) не

© Самохіна Наталія Євгенівна – завідувач науково-освітнім відділом Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського.

було скасовано. За рік до цього вони «розійшлися без сварки і залишилися мовби то добрими товаришами»⁵. З боку Ольги Антонівни це був досить мужній вчинок, адже жінка не побоялася ні пліток, ні осуду «заради щастя людини, яку покохала»⁶.

У травні 1879 року М. В. Лисенко дав ще один концерт на користь Чернігівської громадської бібліотеки. Але напередодні сталося певне непорозуміння, яке дуже схвилювало музиканта. Ось як згадував він про це в листі до батьків від 25 травня: «Вчера только возвратился, дорогие голубчики, папа и мама из Чернигова, где все-же несмотря на неподготовленность, дал концерт в театре. Такое недоразумение вышло через то, что я не получил вовсе письма от Русова, в котором он извещал, что будет петь. Поэтому и я был нерешителен в телеграммах к Карпинскому. Приехал туда, а они изумились, бо уже не ждали. Ну, насколько время позволяло, кинулись всюду – и в типографию, и к губернатору. Все же афиши явились в городе ночью, против дня концерта. Сбору было 140 руб. Библиотеке общественной я передал 100 руб., и то добре. Мне поднесли 7 огромных букетов цветов. Дамы, м-м Лизогуб и Борсук заявили мне, чтобы я на будущее время не обращался ни к одному из мужчин, а писал бы прямо к ним, а они уже подымут целый город на ноги. А Лизогуб там богачка и местная так называемая аристократка и роялей лучших достанет, хоть два и три, а то теперь пришлось играть на нанятом у жида, паскудном, так что в антрактах довелось и тельбухи вынимать, бо сломался молоточек».⁷

Софія Вікторівна Лизогуб (уроджена Баршевська), яку згадував Микола Віталійович, була дружиною статського радника Іллі Андрійовича Лизогуба (1846–1906), родина якого славилася національними традиціями. Тут шанували рідну мову, цінували твори Шевченка. У седнівському маєтку, що був справжнім осередком культури, часто лунала українська пісня. Олександр Іванович Лизогуб, рідний дядько Іллі Андрійовича, був відомим композитором, зачинателем української фортепіанної музики. Він – автор ноктюрнів, мазурок, варіацій на теми народних пісень «Ой, ти дівчино», «Ой, не ходи Грицю». У 40-х роках ХІХ століття започаткував у Чернігові сімейні музичні вечори, які користувалися популярністю.

Олександр Олександрович Русов (1847–1915), про якого згадує в листі Лисенко, відомий український земський статистик, етнограф, публіцист, член Старої київської громади, був його давнім приятелем. На весіллі Олександра з Софією Ліндфорс Микола Віталійович був у них за боярина. М. Лисенко, який високо цінував музичні здібності й гарний ліричний баритон О. Русова, одному з перших доручив виконання партії Вакули в своїй опері «Різдвяна ніч». Сучасники вважали Олександра Олександровича кращим виконавцем лисенкової Шевченкіани.

У свою чергу О. Русов у статті «Несколько слов о значении трудов Лисенко», надрукованій у журналі «Киевская старина», справедливо називав Миколу Віталійовича «национальным малороссийским композитором»⁸, підкреслював, що Лисенко – «вполне национальный кобзарь в сфере звуков, каким был в области словесности малорусской поэт Т. Г. Шевченко»⁹. Описуючі основні віхи діяльності композитора, він особливу увагу звернув на наукове дослідження Лисенком української народної пісні. Підкреслив те, що Микола Віталійович зібрав «сотни песен козацких, гайдамацких, рекрутских, любовных, семейных, бытовых, обрядовых, купальных, колядок, щедривок»¹⁰, які увійшли до його п'ятнадцяти збірників. Народні твори, покладені композитором на ноти то для двох голосів, то цілого хору, становлять, за висловом автора, «300-летнюю летопись духовной жизни малорусского народа»¹¹.

Палкий прихильник народної творчості, композитор збирав фольклорні матеріали з різних куточків України. Чільне місце в цьому займала Чернігівщина. З метою поповнення зібрання М. Лисенко звернувся до жителів нашої губернії. Його лист опублікувала газета «Черниговские губернские ведомости»: «Желая собрать и создать возможно полный сборник обрядовых малорусских песен, которые поет народ в течение целого года как остатков древнейшего, дохристианского народно-песенного творчества, на наших глазах, из года в год вымирающего обращается к уважаемым землякам и землячкам с покорнейшею просьбой помочь ему в издании такого сборника»¹². Фольклорні матеріали композитор просив надсилати за його київською адресою по вул. Маріїнсько-Благовіщенській, будинок № 89¹³.

Микола Віталійович звертав увагу не стільки на текст народної пісні, скільки на мелодію та ритм, адже виконання народних пісень мало свої регіональні особливості. Як справжній дослідник, він відносився «ревниво и строго к музыкальному материалу», був прискіпливим у «выборе лица, поющего и передающего песни из среды самого народа»¹⁴. Закоханий в українську пісню, він всіляко прагнув зберегти її оригінальність.

Серед виконавців народних пісень М. Лисенко особливо відзначав нашу землячку Меланію Овдівну Загорську (1837–1892), яка мала тонкий музичний слух та чудовий сильний голос. Від неї Лисенко записав двадцять сім найхарактерніших жіночих пісень Чернігівщини, які увійшли до третього фольклорного збірника композитора. У вісімдесятих роках вона працювала в музичній редакції М. В. Лисенка.

Не оминув своєю увагою М. В. Лисенко і самобутній талант нашого земляка кобзаря-лірника Остапа Микитовича Вересая (1803–1890), творчості якого присвятив ґрунтовну працю «Характеристика музичних особенностей українских дум і пісень у виконанні кобзаря Вересая,» влаштував його концерти у Києві та С.-Петербурзі.

Своїм «любим знайомим в Чернігові»¹⁵ називав Микола Віталійович відомого адвоката Іллію Людвиговича Шрага (1847–1919). Німець за походженням, він, за висловом сучасників, був справжнім «патріархом чернігівського українства»¹⁶. По-знайомившись із Лисенком у Києві, вони швидко заприятелювали. Через Миколу Віталійовича Ілля Людвигович Шраг надсилав свої дописи до львівського часопису «Правда», в яких висвітлював тогочасне життя Чернігівщини¹⁷. У листах композитор повідомляв своєму чернігівському товаришу про поточні справи київської громади, нагадував про передплату на журнал «Киевская старина», консультувався з юридичних питань.

Микола Лисенко – «потужний випромінювач українського духу»¹⁸ мав великий вплив на І. Шрага. «Славетні хори» композитора «були тією високою школою патріотизму, в якій не один українець знайшов свою свідомість, зрозумів свій обов'язок перед рідним народом»¹⁹.

У листі від 19 грудня 1892 року М. Лисенко просив у Іллі Людвиговича допомоги в організації різдвяних концертів у Ніжині та Чернігові, запитував про можливість друківання афіш, оренду рояля, забезпечення зали для репетиції хору²⁰. Про те, як відбулися концерти в Чернігові, дізнаємося із статті в місцевій газеті: «Выдающимся событием во время праздников в Чернигове были два концерта Н. В. Лысенко, состоялись 26 и 27. XII и привлекшие в залу дворянского собрания массу публики. Концерты в общем были очень хороши, несмотря на это, многих постигло разочарование, т. к. довольно громкая слава Лысенко как малорусского композитора, заставляла ожидать большего. На разочарование подействовало едва ли особенно удачно составленные программы, в которых, если не преобладали, то во всяком случае выдавались своею численностью не чисто малорусские народные песни, а исторические, резко отличавшиеся от первых и много им уступающие. Из хоровых номеров как по музыкальности, так и по исполнению, лучшими были «Закувала та сиза зозуля», «Песня про казака Сафрона», «Рева та стогне Днипр широкий» – соло для баса было исполнено умело и хорошим голосом»²¹.

Другий концерт, що відбувся 27 грудня, отримав набагато кращі відгуки, особливо сольний виступ М. В. Лисенка. Видатний піаніст вразив публіку бездоганним виконанням творів зарубіжних класиків власних композицій. Місцева преса зауважувала, що два концерти такого майстра «были очень приятным явлением в Чернигове, столь бедном общественными развлечениями и можно смело сказать, Лысенко может вполне рассчитывать на успех в случае нового посещения»²².

Микола Віталійович любив Чернігів. Тут мешкало багато його вірних та добрих друзів. Серед них – відомий письменник – байкар Леонід Іванович Глібов (1827–1893), навколо якого гуртувалися літературні та театральні сили губернського центру. У березні 1892 року з нагоди 50-річчя Чернігівська громада надіслала М. В. Лисенку вітальну адресу. Малюнок на обкладинці зробив Іван Григорович Рашевський, Глібов підготував віршований текст²³:

«Земляче коханий,
Наш голубе сивий,
Тобі наш привіт.
До правди прихильний
Прожив ти на світі
Пів-сотеньки літ.
На рідному полі
Співучою долю
Подобав ти нам
На втіху сучасну,
На спомин унукам,
На славу дідам.
І дякуєм щиро
І щиро бажаєм
В веселий цей день,
Щоб вітер не зносив,
Пісок не заносив
Народних пісень.
Вік довгий і ясний
Бандурі не спать,
І рано і ввечір
Наш затишок темний
І нас звеселять»²⁴.

На таке щиросердне привітання вдячний композитор відповів наступними рядками: «Високоповажний мій Добродію Леоніде Івановичу! Теплом весняним та запашною квіткою польовою потягло од Ваших чулих слів, од віршів простих, свіжих, як народна пісня. Знали ж шановні черніговці, кого й обрати за співця на привітній грамоті до мене. Спасибі, без кінця спасибі вам, люде добрі, що вшанували мене і словом, і дарунком. Вишча мені насолода и відрада, шчо я вами узнаний, зрозумілий.

Дідусю мій славний,
Измалечку знаний,
Згадав ти мене:
Розкинувсь гадками,
Вславив теплими словами
Дякую тебе.
Твої речі щирі,
А думки спасенні
Од серця їдуть;
Під тими речами
Черніговці славні
Підписи кладуть.
Промов же, дідусю,
Всім тим добрим людям
Подяку мою;
За їх чуле серце,
За щире витання
Я чарчину п'ю.
И дай тобі, Боже,
На білому світі
У добрі хожать,
Та ще років сорок
На славу України
Басчки складать»²⁵.

Та не судилося. Наступний рік приніс композитору сумну звістку про смерть поета. Свій жаль з цього приводу Микола Віталійович висловив у листі від 3 грудня 1893 року до редактора журналу «Зоря» Володимира Лукича Левицького словами: «Тяжка втрата сими днями сталася. 29 минулого місяця помер у Чернігові наш байкар Л. Глібов (дідусь Кенір)»²⁶.

У подальшому, в листах до чернігівських друзів, Лисенко цікавився виданням творів письменника. Його вірш «Журба», покладений на музику композитором, став справжньою народною піснею.

Нова зустріч композитора з чернігівцями відбулася у липні 1894 року. М. В. Лисенко брав участь у літературно-музичному вечорі, який відбувався у будинку Дворянського зібрання. Під його керівництвом виступив місцевий хор аматорів у складі 80 осіб, яким, на думку вже згаданого І. Г. Рашевського, було під силу виконання навіть оперних партій. Свої враження від концерту Іван Григорович висловив у рецензії: «Я не беру на себе смелость указать, в чем выражается тот особый изощренный вкус композиций и аранжировок Лысенка, который слышится и в голосоведении отдельных партий хора и в сочетании ходов левой и правой руки на фортепиано, производящих такое чарующее впечатление. Можно пожалеть, что фортепиано, на котором играл Лысенко не отвечало всем требованиям концертного исполнения и не могло передать ни грома, разыгравшегося в ответ на молитву казаков Черного моря в «Невольниках», ни таких же бурных мест в «Сонате» Рубинштейна, но и при всех неудобствах обстановки (жар в зале, неизменный шум при скоплении громадного количества слушателей) концерт 31.07 должен надолго оставить у всех посетивших его самое приятное впечатление. Последним мы обязаны главным образом Н. В. Лысенку и не можем не выразить ему за это нашей глубокой благодарности».²⁷

1903 року в Києві готувалися широко відзначити 35-річчя творчої діяльності М. В. Лисенка. Диригентом ювілейного концерту запросили нашого земляка композитора Олександра Леонтійовича Горелова (1868–1937). До цього свята він написав кантату на слова Михайла Петровича Старицького (1840–1904)²⁸ «На честь і славу Лисенку».

Олександр Леонтійович Горелов (1868–1937) уродженець Новозибківського повіту Чернігівської губернії (нині Новозибківського району Брянської області). Випускник медичного факультету Московського університету, де поєднував навчання із заняттями в консерваторії по класу гобоя. З 1893 року займався медичною практикою в Чернігові, а у вільний час працював музичним керівником та диригентом хору місцевого аматорського гуртка. На сцені чернігівського театру поставив кілька опер, які мали значний успіх. Своє захоплення діяльністю Олександра Леонтійовича висловив чернігівський музикознавець І. І. Гаврушкевич у газеті «Черниговские губернские ведомости», який написав: «В Чернигов послал Господ врача, способного исцелять недугующих, между прочим, и музыкой. Этому врачу, а вместе с тем знатоку солидной музыки и дирижеру Чернигов обязан тем, что здесь есть опера»²⁹. У подальшому О. Л. Горелов став одним із фундаторів та першим головним диригентом республіканського симфонічного оркестру імені М. Лисенка.

На цьому святі національної музики свої щирі почуття пошани та вдячності великому композитору висловили у привітальній адресі і члени чернігівського музично-драматичного гуртка. Автор тексту М. М. Коцюбинський звернувся до Лисенка такими словами: «Високошановний Микола Віталійовичу! Загальні збори Чернігівського музично-драматичного гуртка несуть Вам сьогодні й свою лепту признання і подяки. 35 літ Ви наділяли всіх багатством своєї душі і склали в серцях наших цілі скарби, з якими ми тепер, вдячні й багаті, приходимо на Ваше свято. З піснею своєю Ви ввели нас, куди самі хотіли. Ви розкривали серце наше для добра, сповняли коханням, робили видючим на красу, гордим колишнім, міцним надією. Ви строїли струни серця нашого на високий лад і тепер – чуєтє всенародний акорд, що звучить на Україні. То для Вас! Хай же ще довго бринить душа ваша згідно з народною, хай ще довго живе і по смерті не вмере наш славний Боян- Микола Лисенко!»³⁰

Микола Віталійович знав та цінував твори письменника, відзначав їхню поезію

та мелодійність. У свою чергу Коцюбинський, гарячий прихильник музичної та громадської діяльності композитора, вважав, що «музика, може, більш, ніж книга впливає на людину, пробуджує в ній найкращі почуття, любов до життя, добра, світла»³¹. На прохання Лисенка письменник надіслав свою новелу «Цвіт яблуні» до ювілейного літературного збірника «На вічну пам'ять Котляревському», виданого у Києві 1904 року³².

У лютому 1907 року чернігівська «Просвіта» на чолі із М. М. Коцюбинським готувалася до вшанування пам'яті великого Кобзаря. Передбачалося дати великий концерт за участі М. В. Лисенка. З цього приводу Михайло Михайлович листувався з композитором, просив заздалегідь надати репертуар та поради виконавців з числа учнів його приватної музично-драматичної школи, якій він віддавав весь вільний час. Митець своїм коштом підтримував талановитих учнів, мріяв, що «виростуть, зміцніють крила у наших орлят. Навчимо їх літати, і понесуть вони людям пісню і могутнє слово, що будять думку, зогрівають серце»³³. Серед вихованців цього закладу був і наш славетний земляк композитор Левко Ревуцький.

28 лютого у великій залі Дворянського зібрання чернігівці радо зустрічали Миколу Віталійовича та молодих співачок Потоцьку та Сангуцьку (на жаль, встановити їхні імена не вдалося). Разом з ними прибув їхній викладач, професор, відомий оперний та камерний співак Олександр Пилипович Мишуга (1853–1922). Під акомпанемент М. В. Лисенка молоді артисти виконали арії з опер, романси та українські народні пісні в його обробці. Кожний номер супроводжувався гучними оваціями присутніх. За спогадами Ірини Михайлівни Коцюбинської (1899–1977), доньки письменника, на концерті була вся їхня родина. «Бабуня в святковому вбранні разом з нами сиділа в першому ряду й слухала ... з великою увагою і насолодою»³⁴. Про цей концерт згадував голова чернігівського Окружного суду та літератор Гліб Олександрович Лазаревський (1878–1949): «Микола Віталійович, як відомо, завжди ставив свої улюблені речі в середину програми, щоб виконувати їх, коли вже «розіграється» і ще не втомитися»³⁵. М. Коцюбинський – блідий, схвильований, урочисто вітав словами щирої подяки учасників цього великого свята музики. Звертаючись до Олександра Мишуги, промовив: «Дорогий співаче! У вас чудовий голос – за це треба дякувати природу, а ми Вам хочемо сказати спасибі за ваше золоте серце, за Ваш прекрасний спів...»³⁶ Михайло Михайлович подарував співачкам квіти червоного антуріуму, з власної оранжереї³⁷. У його будинку відбулася зустріч чернігівської громадськості з артистами. Коцюбинський радів, що «концерт випав дуже світло...»³⁸. У своєму дописі до україномовної газети «Рада» письменник ще раз подякував артистам за їхній чудовий виступ та матеріальну підтримку в сумі 220 крб. 50 коп. на користь чернігівської «Просвіти»³⁹.

В організації мистецьких заходів Коцюбинському допомагала дружина Віра Устимівна Коцюбинська (1863–1921), якій Микола Віталійович висловив свою вдячність. У листі до письменника від 19 березня 1907 року він писав: «Високоповажний Добродію Михайло Михайлович! Дуже радію, що місія Віри Іустинівни удалася як найкраще що до зібрання сил артистичних моєї Музично-драматичної школи для Вашого Шевченкового свята...»⁴⁰.

Прикро, що місцева преса не вмістила жодної рецензії на цю подію в культурному житті Чернігова, обмежившись анонімним повідомленням в газеті «Черниговское слово», де висловлювалися претензії на адресу розпорядників: «...на последнем концерте Лисенко все боковые комнаты не были освещены, и публика пользовалась одним входом и выходом. Когда концерт окончился – вся публика хлынула к выходу столь стремительно, что произошла ужасная давка, остановить которую не был в состоянии ни состав распорядителей, ни полицейский наряд»⁴¹.

Чернігівська «Просвіта» приділяла значну увагу популяризації творів композитора для дитячої аудиторії. Влітку 1908 року В. Коцюбинська готувала до постановку оперу М. Лисенка «Коза-дереза»⁴². Юні співаки розучували музичні партії під акомпанемент Віри Устимівни, яка зверталася за порадами до композитора. Гарна

афіша сповіщала, що прем'єра відбудеться у літньому театрі міського або як його тоді називали «казенного саду», під час дитячого ранку. Учасниками цієї вистави були й наймолодші діти родини Коцюбинських.

У січні 1909 року в листах до письменника Микола Віталійович знову звернувся з проханням допомогти в організації концерту. Із спогадів Ірини Михайлівни Коцюбинської відомо, що того року композитор гостював у їхній родині, грав на роялі улюблені твори Михайла Михайловича. Про цей візит згодом М. Лисенко писав: «Від того часу як я концертував в Чернігові останнього року і користувався люб'язною Вашою гостинністю, я ненароком завіз сорочку мережану і з того часу немов яка лиха сила перешкоджала переслати Вам її, аж нарешті таки вислав»⁴³. Остання зустріч митців відбулася 23 жовтня 1912 року. М. В. Лисенко провідав важко хворого М. М. Коцюбинського в київській клініці Образцова. А через день Миколи Віталійовича не стало.

Смерть композитора Михайло Михайлович сприйняв як особисту тяжку втрату. Свого часу він надав характеристику композитору, що вповні розкривала його талант та життєве призначення. «Ви, мов велет казковий, добули коштовний духовний скарб і на хвилях співочих понесли його геть-геть по широких святах, – і тепер навіть там, де не знають про долю нашого краю, навіть десь за морями лунають вкраїнські пісні. Ви – наш перший найбільший національний музика-творець, – і в цім Ваша і наша слава! Протягом довгого ряду літ, стоячи раз у раз на сторожі інтересів рідного краю, рідного поневіреного народу, Ви разом з Музою великого Тараса будили в нас найліпші, найсвятіші почування; натхненною піснею, словом палким та сердешним Ви закликали нас до братньої любові, до щирої праці, до завзятої боротьби – і все за неї, і все для неї, нашої коханої України»⁴⁴.

1. Микола Лисенко. Листи. – К., 2004. – С. 432.
2. Софія Русова. Мемуари, Щоденник. – К., 2004. – С. 61-62.
3. Лисенко О. Спогади про батька. – К., 1991. – С. 191.
4. Там само. – С. 192.
5. «Як же його й жити, коли я співати не зможу.»// Український архів. – К., 2003. – С. 115.
6. Там само. – С. 192.
7. Микола Лисенко. Листи. – К., 2004. – С. 139.
8. Несколько слов о значении трудов Н.В. Лысенко // Киевская старина. – 1903. – № 12. – С. 492.
9. Там само. – С.492.
10. Несколько слов о значении трудов Н.В. Лысенко // Киевская старина. – 1903. – № 12. – С. 492.
11. Там само. – С. 488.
12. Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 548 від 29 липня.
13. Там само.
14. Микола Лисенко. Листи. – К., 2004. – С.148.
15. Микола Лисенко. Листи. – К., 2004. – С.250.
16. Софія Русова. Спогади про Миколу Лисенка. // Микола Лисенко у спогадах сучасників. – К., 2003. – С.177.
17. Шраг І. «Автобіографія»././Документи і матеріали. – Чернігів, 1997. – С. 56.
18. Демченко Т. Батько Шраг. – Чернігів, 2008. – С. 39.
19. Там само. – С.39.
20. «Такий любий знайомий в Чернігові». – Чернігів, 2012. – С.92.
21. Черниговские губернские ведомости. – 1892. – № 103 від 31 грудня.
22. Там само.
23. Микола Лисенко. Листи. – К., 2004. – С.533.
24. Леонід Глібов. Твори. – К., 1927. – С. 338-339.
25. Микола Лисенко. Листи. – К., 2004. – С. 200-201.

26. Микола Лисенко. Листи. – К., 2004. – С. 220.
27. Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 182 від 6 серпня.
28. Черниговские губернские ведомости. – 1903. – № 3308 від 23 вересня.
29. Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 625 від 14 листопада
30. М. Коцюбинський Твори. Т.5 – К., 1974. – С. 338.
31. О.Лисенко. Зустріч друзів // Спогади про Михайла Коцюбинського. – К., 1989. – С. 78.
32. Коцюбинський М. Листи до дружини. «Я так поріднився з тобою». – К., 2007. – С. 118.
33. Газета День. – 2002 від 7 листопада.
34. Спогади сучасників М.М. Коцюбинського // М. Коцюбинський. Збірник 4. – К., 1960. – С. 14.
35. Спогади про Михайла Коцюбинського. – К., 1989. – С. 140.
36. Там само. – С.18
37. Коцюбинська І. Розповіді про М.М. Коцюбинського. – К., 1965. – С. 109.
38. Купянський Й. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – К., 1965. – С. 274.
39. Головащенко М. Олександр Мишуга – король тенорів. – К., 2004. – С.445.
40. Микола Лисенко. Листи. – К., 2004. – С.416
41. Черниговское слово. – 1907. – № 99 від 2 березня.
42. Коцюбинський М. Листи до дружини. «Я так поріднився з тобою». – К., 2007. – С. 186.
43. Микола Лисенко. Листи. – К., 2004. – С. 443.
44. Коцюбинський М. Твори – К., 1974. – Т. 5 – С. 339-340.

Данная статья раскрывает тему концертной деятельности выдающегося украинского композитора и музыканта Н. В. Лысенко в Чернигове, подчеркивается его важная роль в формировании национального самосознания. Прослеживаются творческие и дружественные взаимоотношения Н. В. Лысенко с известными украинскими писателями и общественными деятелями, проживавшими в Чернигове в конце XIX – начале XX века.

Ключевые слова: композитор, музыка, концертная деятельность, черниговская интеллигенция, рецензии.

This article reveals the theme of the concert activities of the prominent Ukrainian composer and musician N. Lisenko in Chernigov, it emphasizes his important role in the foundation of the national identity. Creative and friendship relations with the notable Ukrainian writers and public figures having lived in Chernigov in the end of the 19-th – in the beginning of the 20-th century can be traced here.

Keywords: composer, music, concert activities, Chernigov, intelligentsia, reviews.